

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОТОПУ РІЗДВЯНОЇ ПРОЗИ: ТЕМПОРАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ РІЗДВЯНОГО ОПОВІДАННЯ (на матеріалі англійської, російської та української літератури)

Стаття присвячена вивченню особливостей хронотопу різдвяної прози, доведено, що часова маркованість – це найстійкіша риса аналізованого жанрового різновиду. Для більшості авторів особливе значення має не так подія належність сюжету до часу Різдва, як значення наповненість різдвяного хронотопу (семантика хронотопу порога, життєвого зламу, духовної зміни).

Ключові слова: різдвяне оповідання, часопросторовий континуум, темпоральна зумовленість, хронотоп порога, компресія часу, час найбільшої подієвості, побутовий та сакральний час.

Inna Burkut. The peculiarity of chronotope in Christmas prose: Temporal conditionality of Christmas stories (based on English, Russian, and Ukrainian literatures)

The paper analyzes the specifics of chronotope in Christmas stories. The author argues that temporal conditionality should be regarded as one of the typological features of Christmas prose, since most authors pay much attention to the semantics of Christmas chronotope (threshold chronotope which subsumes sudden existential and spiritual changes) rather than to the temporal localization of events within Christmas Eve.

Key words: Christmas story, chronotope, temporal conditionality, threshold chronotope, time compression, the most eventful time, everyday and sacred time.

Різдвяне оповідання – це жанр календарної словесності, що характеризується темпоральною зумовленістю: календарний текст “провокується” календарним періодом і пов’язаний із ним змістовно й сюжетно. Російська дослідниця С. Зенкевич розрізняє внутрішню (яка складає власне хронотоп твору і найчастіше репрезентована в тексті спеціальними формулами) та зовнішню (пов’язаність твору з позатекстовою структурою, передусім – із часом функціонування оповідання) хронологічну зумовленість.

Часова маркованість становить найстійкішу типологічну ознаку різдвяних оповідань. У кожній національній літературі різдвяний час уводиться у твір за допомогою спеціальних формул. Традиційне їх місце – на початку твору: “Одного разу, не коли-небудь, а саме на Святвечір” [10, 8] (“Різдвяна пісня в прозі” Ч. Діккенса), “Настав святий вечір” [5, 92] (“Ялинка” М. Коцюбинського), “Был канун Рождества” [9, т. 6, 238] (“Сапожник и нечистая сила” А. Чехова), “Дело было в канун Рождества” [4, 42] (“Сон Макара” В. Короленка) та ін. Нерідко часова приуроченість до Різдва виноситься письменниками в заголовок або підзаголовок твору: “Ніч напередодні Різдва” М. Гоголя, “Різдвяна пісня в прозі” Ч. Діккенса, “Перед Різдом образили” М. Лескова, “Різдвяні оповідання” Максима Горького, “Святий вечір” В. Стефаніка, “Святвечір” Д. Марковича, “Спогад про одне Різдво” Т. Кепота, “Різдвяний гість” С. Лагерлеф, “Різдво” В. Набокова, “Різдво у Москві” І. Шмельова, “Різдвяний вечір Мортена” та “Різдвяний спокій” Й.В. Енсена тощо.

Час різдвяних оповідань може розширюватися до меж святочного (дванадцятиденного) періоду – від Різдва Христового до Святвечора на свято Богоявлення. Дія “Морозенка” Панаса Мирного відбувається “вночі на Меланки якраз перед Василем” [8, 480], “Дзвонів” Ч. Діккенса – під новий рік, у “Битві життя” й “Одержимому” різдвяні святкування подаються епізодично, у “Цвіркуні у запічку” змальовано події перших днів нового року.

І все ж визначальна риса архетипу різдвяного оповідання полягає не так у формальній приналежності сюжетного часу творів аналізованого жанрового

різновиду до новорічно-різдвяного періоду, як у значеннєвій наповненості різдвяного хронотопу (як часу очікування дива народження Спасителя, що дає надію на духовне оновлення, подолання людської гріховності, відновлення справедливості).

Час Різдва характеризується особливою емоційно-ціннісною інтенсивністю: у текстах різдвяної прози час набуває межового значення. Хронотоп порога може поєднуватися з мотивом зустрічі, але, на думку М. Бахтіна, найсуттєвіше значення цього часопросторового континууму – зміна, життєвий перелом: “Власне слово “поріг” уже в мовленнєвому функціонуванні (поряд із реальним значенням) набуло метафоричного трактування і збіглося з моментом життєвого перелому, кризи, рішення, що змінює життя (або нерішучості, страху перетнути поріг). У літературі хронотоп порога завжди метафоричний і символічний, іноді у відкритій, але частіше в імпліцитній формі” [1, 280-281]. Як подієвий та ідейно насичений час Різдво пов’язане з оновленням. У багатьох оповіданнях семантика різдвяного хронотопу – духовне прозріння, одкровення, пізнання вічних істин. Саме таке значеннєве навантаження має час в оповіданні М. Лєскова “Христос у гостях в мужика”. Для головного героя твору Тимофія Осипова час ніби зупинився: через кривду, завдану рідним дядьком, його життя стає нестерпним. Часті спогади негативного емоційного навантаження спопеляють душу героя, час в оповіданні не лікує, а навпаки – тисне на персонажа: “Знал, что у него болит, и молчал, и шло время, и убыло ещё шесть лет, и во всё это время я за ним наблюдал и видел, что всё он страдает, что если пустить его на всю свободу, да если он достигнет где-нибудь своего дядю, – забудет он всё Писание и поработает сатане мстительному” [7, 74]. Отже, пам’ять-образ, поєднуючись із пам’яттю-скорботою, перетворюється на пам’ять-прокляття.

Розв’язка дії відбувається на Різдво, коли на зміну буденному часу приходиться час сакральний. Душу Тимофія заповнює очікування дива: адже героєві було видіння, що в гості до нього має прийти Ісус, але замість Христа приходиться найзапекліший його ворог. Отже, Тимофій опиняється в пороговій ситуації: пробачити і змінити своє життя чи продовжити ненавидіти, тим самим знищуючи свою душу. Осипов чинить так, як велить йому Господь – побачивши свого найлютішого ворога, очищує душу від ненависті й освітлює своє майбутнє.

На початку оповідання Ч. Діккенса “Одержимий” Редлоу, як і лєсковський Тимофій, сприймає своє минуле як тягар, прокляття, котрого він мріє позбутися. Тому з радістю погоджується з пропозицією духа забути все, окрім набутих знань. Але, позбуваючись спогадів, герой втрачає і свій внутрішній світ, що споріднений із пам’яттю. Бездушний професор Редлоу позбавлений страждань, що завдавали йому спогади, але водночас із болем зникає і вміння радіти життю. Спустошеність і самотність стають справжнім прокляттям для вченого: “Тепер він став зовсім самотнім. Самотнім, самотнім” [10, 324]. Фінал твору – традиційно щасливий: герой усвідомлює свою неправоту, дух повертає Редлоу пам’ять, а той знаходить у собі внутрішні сили й вибачає своїх кривдників. Виразником авторської ідеї виступає фраза, що проходить лейтмотивом і завершує твір: “Боже, збережи мені пам’ять” (“Lord, keep my memory green”) [10, 383].

Різдвяна ніч стає моментом духовного перелому для героя іншого оповідання Ч. Діккенса “Різдвяна пісня в прозі”. Скнара Скрудж під впливом різдвяних духів перетворюється на щедрого добродія. В оповіданні присутні всі три часові плани – минуле, теперішнє та майбутнє героя, які репрезентовані в

образі трьох духів. Зовнішність цих персонажів цілком відповідає традиційним уявленням про часові категорії, які вони втілюють.

Дух минулого Різдва водночас схожий і на дитину, і на старого: “Це була дуже дивна постать, схожа і на дитину, і на старого” [10, 25] (минуле будь-якої людини пов’язане з дитинством; зображення духа як старого чоловіка вказує на давність спогадів). Дух минулого Різдва має властивість або несподівано з’являтися, або зникати (подібно до особливостей пам’яті): “...Його фігура постійно змінювала обриси; Привид ставав то одноруким, то одноногим, то раптово в нього з’являлося дванадцять ніг одразу, але зникала голова, то з’являлася голова, але щезало тіло...” [10, 26].

Дух теперішнього Різдва увиразнює радість, силу та щедрість: “На цьому троні невимушено сидів Велетень, обличчя якого випромінювало радість. У руці він тримав смолоскип, що за формою нагадував ріг достатку” [10, 41].

Майбутнє завжди оповите таємницею, воно приховане від людських очей. Тому дух прийдешнього Різдва постає в образі людини, обличчя й постать якої приховує темна одежа: “Фігуру та обличчя Привида приховувало довге чорне вбрання – було видно лиш одну руку, простягнуту вперед. Якщо б не ця рука, Привид розчинився би в нічній пітьмі, що оточувала його” [10, 60].

Персоніфіковані образи часу – духи – упродовж трьох ночей (у межах однієї різдвяної) демонструють Скруджеві весь його індивідуальний час – від дитячих років до часу забуття після смерті. Час у творі зазнає компресії: усі події герой переживає за одну різдвяну ніч. Ніч здавна розумілася як час володарювання потойбічних сил, тому всі пригоди відбуваються з героєм саме вночі, день випускається як часова пауза. Зустріч із кожним із духів триває ніч, після чого Скрудж засинає і прокидається якраз перед наступною призначеною зустріччю. Після перегляду свого можливого майбутнього персонаж прокидається й розуміє, що всі подорожі з духами в часі і просторі тривали лише одну ніч: “Привиди здійснили все за одну ніч. Вони на все здатні. Немає жодних сумнівів” [10, 75]. Подорожуючи з духами, герой ніби потрапляє в інший вимір, де час може безкінечно розширюватися і звужуватися. Прийом компресії часу, який використав Ч. Діккенс, широко застосовувався в міфах і казках. Завдяки цьому стають можливі сезонно-добові метаморфози та моментальні переміщення персонажів. До речі, цей прийом використав і М. Гоголь у “Ночі напередодні Різдва”. Аби отримати черевички для Оксани, Вакула на чорті за одну ніч долає відстань від дому до Петербурга й назад. Композиційна й сюжетна будова твору подібна до традиційних чарівних казок, виникнення яких пов’язане з обрядом ініціації. У цих текстах наявні сюжетоутворювальні елементи, наприклад, бажання героя одружитися, яке може справдитися за умови виконання певного завдання (наприклад, оволодіння чарівним предметом). Композиція – кругова однолінійна: персонаж залишає дім → пригоди → повернення додому.

Смислова наповненість хронотопу визначальна для різдвяних творів М. Лєскова “Фігура” та В. Винниченка “Дим”. Подієвий час першого зі згаданих оповідань не вкладається в рамки святкового періоду: хоча цей твір М. Лєскова увійшов до циклу “Святкових оповідань”, події в ньому спочатку розгортаються на Великдень, а потім подієвий час охоплює спогади життєвого шляху праведника Фігури. Оповідання В. Винниченка “Дим”, окрім жанровизначального підзаголовку – різдвяна казка, узагалі позбавлене будь-яких указівок на час у творі. Російський та український автори роблять акцент на значеннєвому наповненні хронотопу – його семантиці “пороговості”. У “Фігурі” М. Лєсков зображує героя, який, потрапивши в межу ситуацію, переборює свої спочатку гріховні наміри: “Я битий по щеке офіцер. Всё, значит для меня кончено?... Кинусь – заколю его! Непременно надо заколоть! Он ведь у меня

честь взяв, он всю карьеру мою испортил. Убить! за это сейчас убить его!... А в глубине кто-то и говорит: "Не убий!". Это я понял кто! – Это так Бог говорит... Что сделать? С кем посоветуюсь?.. Всего лучше с тем, кто сам это вынес. Иисус Христос!.. Тебя били и Ты простил... а я перед тобою... я червь... гадость... ничтожество! Я хочу быть *Твоим*: я простил! я *Твоим*..." [6, 234]. Духовний злам відбувається і з персонажами оповідання В. Винниченка "Дим". Політв'язні, які зневірилися у своїх силах та ідеалах (такий стан зневіри український письменник називає "димом у душі"), несподівано звільнюються від ланцюгів рабської психології: "Брязкіт дув; і стурбовано дим хилитався й тікав, вилітав бурий дим із грудей, із душі, із мозку цих людей. А у грудях росли ті червоні жарини. І з вогнем цих жарин розрослись і шарпнулись з грудей й полетіли у двір величезні, пекучі, болючі крики. Диму не стало, горіли жарини, болючі, пекучі. І вогнем цих жарин запалали їм очі, і вогнем цих жарин налилася їм кров, і вогнем цих жарин залунала їх пісня і крики..." [2, 26].

Хронотоп різдвяних оповідань передбачає особливу філософську наповненість категорії часу: у лінійний, побутовий час вступає час циклічний, сакральний. Вплив святкового часу на буденний простежується в усіх різдвяних оповіданнях, типологічною рисою яких виступає мотив дива. Визначальна семантика різдвяного хронотопу – "пороговість" – несподівані життєві та духовні зміни, які виявляють новий ступінь буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
2. Винниченко В. Дим // Винниченко В. Твори: художня література. – К., 1928-1929. – Т. 1-2.
3. Зенкевич С. Жанр святочного розповіді в творчестві Н. С. Лескова: Дис... канд. філол. наук. – СПб., 2005.
4. Короленко В. Собрание сочинений: В 6 т. – М., 1971. – Т. 1.
5. Коцюбинський М. Ялинка // Коцюбинський М. Твори: У 2 т. – К., 1988. – Т. 1.
6. Лесков Н. Святочные рассказы // Лесков Н. Собрание сочинений: В 12 т. – М., 1989. – Т. 7.
7. Лесков Н. Христос в гостях у мужика // Лесков Н. Час воли Божией: легенды и сказки. – М., 2004.
8. Мифний П. Морозенко // Мифний П. Вибрані твори: У 2 т. – К., 1949. – Т. 2.
9. Чехов А. Собрание сочинений: В 12 т. – М., 1954-1957.
10. Dickens Ch. Christmas Books. – London, 1995.

Отримано 17 травня 2012 р.

м. Київ

Передплачуйте

СЛОВО *i* ЧАС

– єдиний академічний

літературознавчий журнал

про українську та світову літературу.

Передплатний індекс – 74423.

Електронний варіант

на Web-сторінці за адресою:

www.slovoichas.in.ua

